

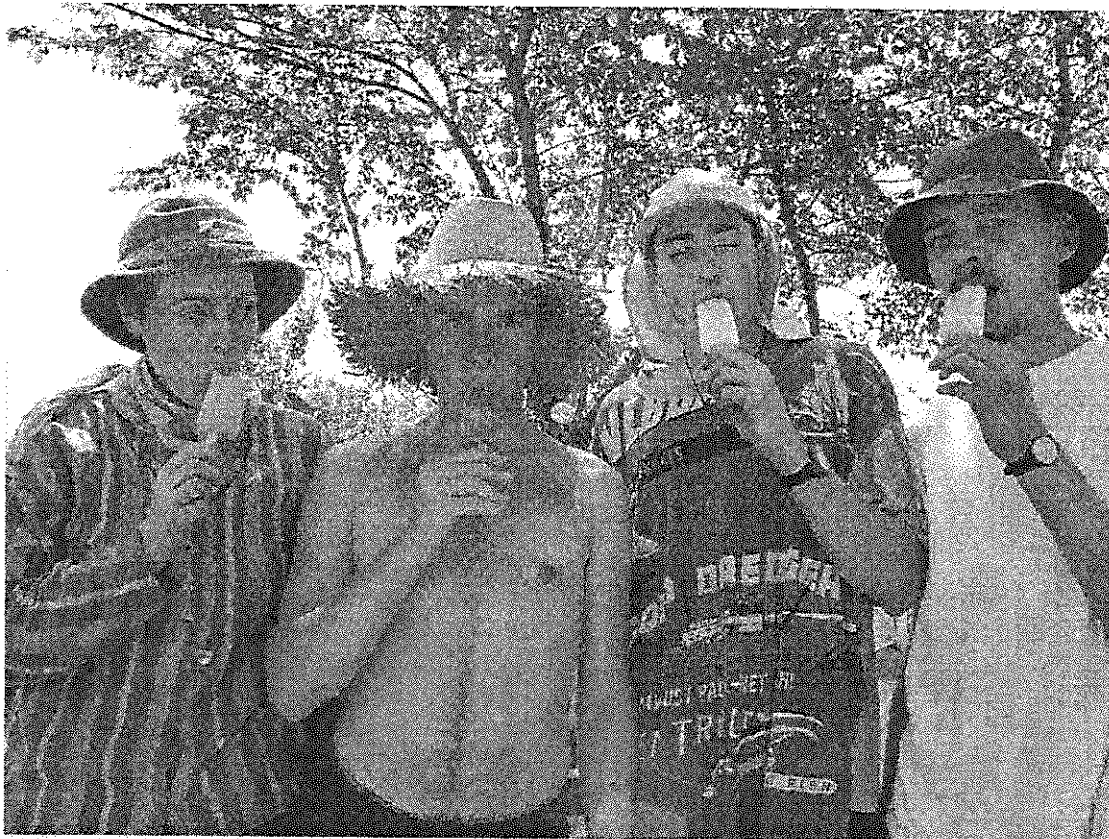
SATRICVM

Jaargang 10, nummer 1

Zomer 2003

NIEUWSBRIEF VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICUM EN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM

Een grote variëteit aan hoofddeksels op een rij.

In dit nummer

Vrouwenmode in Griekenland en de 'hippe' kleding van de godinnen in Satricum 3

J.M. Hemelrijk

Neo-klassicisme in de mode 7

B.M. du Mortier

Satricanen uit de kleren 11

Benjamin Rous

Column. Modezakdoek 14

Dé Steures

Nieuws van de Stichting 15

COLOFON

De NIEUWSBRIEF SATRICUM is een uitgave van de Vereniging Vrienden van Satricum en verschijnt minstens tweemaal per jaar. De Nieuwsbrief bericht over het opgravingsproject in Satricum, over de Vereniging Vrienden van Satricum en de activiteiten van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium.

ISSN: 0920-9912

Redactie

Selkit Verberk, Anne Versloot
Met dank aan Marijke Gnade

Opmaak

Femke Ijsinga-van Boxsel, Rotterdam

Redactieadres

Selkit Verberk
Noordzijde 207
1064 MD Amsterdam
tel. 020 613 37 21

De Vereniging Vrienden van Satricum stelt zich ten doel mensen met interesse voor het opgravingsproject Satricum nader tot elkaar te brengen. Ook wil de vereniging het project onder de aandacht brengen van een breed publiek. De lidmaatschapkosten bedragen 16 per jaar. Wanneer u zich opgeeft als lid krijgt u de Nieuwsbrief Satricum toegestuurd en ontvangt u een uitnodiging voor de jaarlijkse Satricumdag. Ook wordt u uitgenodigd voor andere activiteiten die de vereniging voor haar leden organiseert. Nieuwe leden ontvangen als welkomstgeschenk een replica van een antefix uit Satricum.

Bestuur

Voorzitter drs. M. Kleiterp
tel. 070 354 72 28
Secretaris drs. Y. Scheper
Penningmeester drs. A. Jansen
Bestuursleden dr. M. Gnade
drs. A. Reijling
drs. S. Verberk
drs. E. Vesseur

Secretariaat (NIEUW ADRES!)

Vereniging Vrienden van Satricum
Iste Jan van der Heijdenstraat 148 III
1072 VD Amsterdam
tel.: 020 6792793

REDACTIONEEL

De Satricum Nieuwsbrief is deze keer, net als de afgelopen Satricumdag, geheel gewijd aan mode. De sprekers van de Satricumdag hebben voor u een verhaal gemaakt van hun lezing. Prof. dr. J.M. Hemelrijk, emeritus hoogleraar Klassieke Archeologie aan de Universiteit van Amsterdam, vertelt over de kleding van de grote terracotta beelden die het dak van de tempel van Mater Matuta sierden en de Griekse invloeden die hierin te herkennen zijn. Benjamin Rous, student Mediterrane Archeologie en fervent Satricumganger heeft voor u uiteengezet hoe de mode op het veld zich in de loop van de jaren heeft ontwikkeld, van eind 19de eeuw tot nu. Alles over neo-classisme in de mode kunt u nalezen in het artikel van drs. Bianca M. du Mortier, conservator Kostuum in het Rijksmuseum, Amsterdam. Ook de column is gewijd aan mode in de oudheid, en is zoals gebruikelijk geschreven door Dé Steures. Het SI-nummer is in deze uitgave van de Satricum Nieuwsbrief helaas komen te vervallen.

Met ingang van 2003 heeft Marlies Kleiterp na jarenlang trouwe dienst haar functie als lid van de redactie van de Satricum Nieuwsbrief beëindigd. In de persoon van Anne Versloot, Klassiek archeoloog en redacteur-journalist heeft de redactie vervanging voor Marlies gevonden. Dit nummer van de Satricum Nieuwsbrief is de eerste waaraan Anne heeft meegewerkt.

Selkit Verberk en Anne Versloot <

VROUWENMODE IN GRIEKENLAND EN DE 'HIPPE' KLEDING VAN DE GODINNEN IN SATRICUM

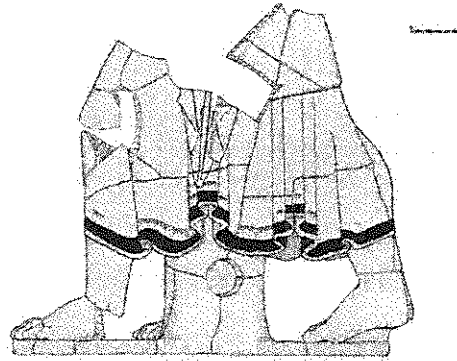
Een van de belangrijkste resultaten van de opgravingen in Satricum is de publicatie door Patricia Lulof van de beelden op het dak van de tempel (*The ridge-pole statues from the Late Archaic temple at Satricum*, 1996). Uit onogelijke terracotta brokstukken in de magazijnen van het Musea di Villa Giulia museum heeft zij een serie fraaie, bijna levensgrote beelden op papier samengesteld, die eens, omstreeks 480 v. Chr., op de nokbalk van de tempel van Satricum stonden. Het zijn vier paren, ieder van een god met een godin, die strijden tegen de Giganten (twee gewonde Giganten zijn in brokstukken bewaard). De mythe betekent dat de goden de beschaving tegen de barbaren verdedigen, een thema dat ook nu nog, en misschien meer dan ooit, actueel is.

Afb. 1 De godin Athena, zoals door Patricia Lulof gereconstrueerd.

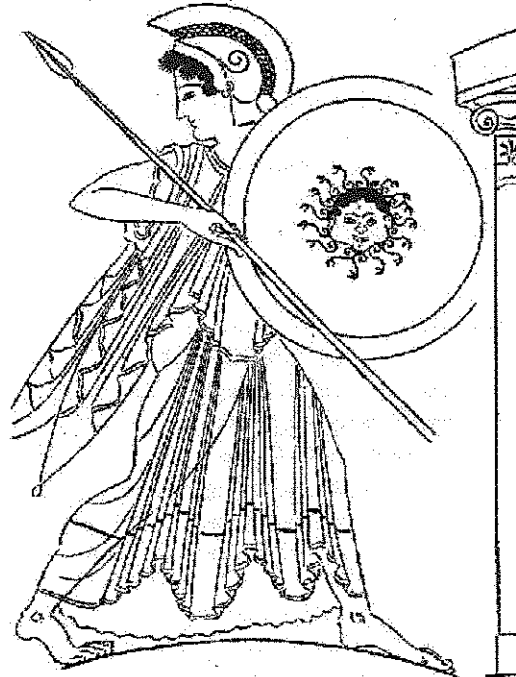
Eén zo' *afb. 3* Athena, afgebeeld op een gereconstrueerde Attische vaas, 510 v. Chr. mentjes die in de tekening zijn aange-

geven; het is Athena, te herkennen aan de monsterlijke Medusa kop midden op de borst.

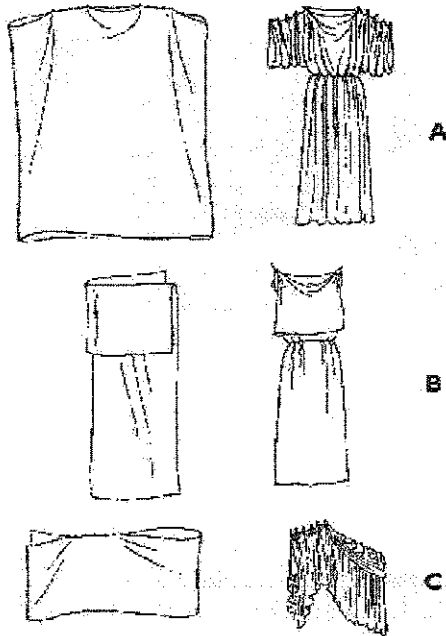
Afb. 2 De onderkant van de rok van Athena, met fraai geplooid zoom.

Afb. 2 geeft een mooi, groot brokstuk dat de hele onderkant van haar rok omvat (gezien van de achterkant van afb. 1). Een bevestiging van de reconstructie van afb. 1 kan men vinden op Attische vazen, zoals de Athena in afb. 3 (van iets vroegere datum, 510 v. Chr.).

hier zien wij dezelfde bewegelijke zoom aan de rok en vergelijkbare lange slippen

van de mantel die van de rechter schouder neerhangen.

afb. 4 Chiton, peplos en himation.

Alle vier godinnen die de nokbalk versierden zijn gekleed in een chiton, d.i. een brede, plaid-achtige, rechthoekige lap van linnen, die op een vrij simpele wijze om het lichaam gelegd werd (zie afb. 4a). Deze z.g. Ionische chiton kwam omstreeks 570 v.Chr. op het vaste land van Griekenland in de mode en bleef in zwang tot ca 470. Het was een nogal frivole dracht (zie afb. 5), tenminste vergeleken bij de eenvoudige wollen peplos van afb. 6.

De chiton-doeck (afb. 4a) werd onder de oksels om het lichaam geslagen en aan de rechter zijde dichtgenaaid. Een groot deel van de open bovenkant werd met knopen (vier voor ieder 'mouw') op de schouders vastgemaakt. De stof hing dus vanaf de bovenarmen en schouders ruim en slap omlaag en werd daarom met een koord of gordel samengebonden (afb.4a). Om het bovenlichaam werd meestal ook een sierlijke 'sjaal', een zg. diagonaal himation gedragen (afb. 4c). Dit manteltje werd op de rechter schouder met knopen vastgemaakt (net als de chiton zelf) en liep onder de linker oksel door. Bovenaan,

langs het diagonale gedeelte, vormde het korte plooitjes; daaronder hing het met korte (afb.4c) of lange (afb. 3 en 5) uiteinden, van voren en van achteren, langs het lichaam omlaag. Athena's rok (afb. 2) is blijkbaar zo om de gordel opgetrokken dat in de onderzoom 'trapgevel' plooien ontstaan, plooien die op zeer veel vaasschilderingen voorkomen (afb. 3, 5, 7).

afb. 5 De Ionische chiton was een nogal frivole dracht.

Deze speelse dracht zou tegenwoordig waarschijnlijk 'hip' genoemd worden; in werkelijkheid echter was het een gedistingeerde en zelfs pretentieuze mode. De chiton was, naar het schijnt, onder Oosterse invloed, in Ionië ontstaan, had zich vervolgens naar het Westen verbreid, maar raakte in onbruik na de Perzische oorlogen (490 - 479). Immers, in deze oorlogen had het Westen het Oosten verslagen: dus keerde men terug naar de eenvoudige Westerse levensstijl en daarmee naar de aloude (Dorische) peplos.

De peplos (afb. 4b) was een simpele, rechthoekige lap, smaller dan die van de chiton en gemaakt van stevige wol, niet van linnen zoals de veel dunnere chiton. Hij werd op dezelfde wijze als de chiton om het lichaam geslagen en om het middel opgecord, maar de bovenkant werd eerst omgeslagen, als bij een beddelaken. De peplos werd niet, zoals de chiton, met een aantal knopen op elke schouder vastgemaakt, maar met één enkele, vervaarlijk lange, naald vastgepind (de naalden zijn goed te zien op afb. 6b).

Afb. 6 De wollen peplos.

Herodotus vertelt dat de peplos omstreeks 570 v. Chr. was 'afgeschaft' omdat, na een vreselijke nederlaag van het leger, de Atheense vrouwen de enig overgebleven Atheense soldaat met die naalden uit woede hadden doodgestoken! Dit is een van die smakelijke anekdotes die Herodotus zo graag vertelt (maar hij vermeldt niet dat bij die steekpartij minstens één borst ontbloot werd).

We moeten aannemen dat de vrouwen van Attica en de rest van de Griekse wereld in de zesde en vijfde eeuw zelf hun garens spinnen en hun kleden weefden. Het ligt voor de hand dat men niet graag in deze eigen weefsels 'knipte' (onze schaar was trouwens zo goed als onbekend). De mode om grote gewaden alleen te draperen en niet naar model te knippen en te naaien is dus heel begrijpelijk.

Afb. 7 De priesteres draagt over haar lange chiton een wollen mantel met prachtige ornamenten.

De wollen gewaden waren kleurig, vooral, naar het schijnt, in de zesde eeuw (groen, rood, geel en blauw), maar de linnen chiton werd in hoofdzaak wit gelaten. Op de vazen zijn ze vaak bont versierd met geweven of geborduurde motieven: de priesteres van afb. 7 draagt over haar lange chiton een wollen mantel met prachtige ornamenten en allerlei ingewikkelde figuren: vogels, dolfijnen, Nikai en zelfs met twee paarden bespannen renwagens in volle vaart.

Het lijkt onwaarschijnlijk dat de gewone Griekse vrouwen dergelijke prachtige stoffen zelf konden weven of borduren. Ongetwijfeld was er voldoende handel in kostbare textiel uit het Oosten en zijn deze afbeeldingen dus grotendeels geïnspireerd door weefsels die alleen door rijken gedragen werden of die in de heiligdommen gewijd waren.

Men zou gemakkelijk een boek met honderden prachtige platen van opvallende vrouwenkleding in de Griekse kunst kunnen samenstellen; maar daarmee zou

men misschien ten onrechte de indruk wekken dat de Atheense en andere Griekse vrouwen zich geregeld in zo mooie draperieën konden hullen.

De overgang van de elegante chiton naar de strenge peplos kwam te laat voor de godinnen op het dak van de tempel van Mater Matuta te Satricum. Zij dragen nog de fraai geplooidde chitons en mantels, bont versierd met een keur van kleurige patronen.

Afb. 1 en 2 zijn van Patricia Lulof, de overige tekeningen, behalve afb. 4, zijn gemaakt door Karl Reichhold, die in de jaren rond en na 1900 de beschildering van een enorm aantal Griekse vazen met verbazende precisie op ware grootte heeft nagetekend en samen met A. Furtwängler in voortreffelijke platen en boeken heeft gepubliceerd.

De vazen die hier zijn aangehaald zijn alle Attisch: de mode van de chiton was echter over bijna de gehele Griekse wereld verspreid.

Het hier beschreven onderscheid tussen chiton en peplos is een simplificatie waarop varianten van allerlei aard bestaan.

J.M.Hemelrijk <

SATRICUM-ARTIKELLEN

Satricum boekenlegger

Vergulden boekenlegger met Satyr-embleem
€ 5

Ansichtkaarten

Setje van 6 ansichtkaarten met fraaie lijntekeningen van vondsten uit Satricum
€ 1,50

Replica-antefix

Replica van een antefix uit Satricum
€ 2

Placemat

Eten en drinken in Satricum
€ 2,50

Satricumwijn

Een heerlijke lokale witte wijn, Satrico, vino bianco del Lazio, Casale del Giglio
€ 6

Satricum T-shirt

Katoenen T-shirt met het Satyr-embleem van de Vereniging Vrienden van Satricum
maten Large en Extra Large
€ 5

Kookboekje nieuwe editie

€ 12

INLICHTINGEN BIJ HET SECRETARIAAT VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICVM: 020 6792793

NEO-KLASSICISME IN DE MODE

De kleding van de Grieken en de Romeinen is in de loop der eeuwen voortdurend blijven fascineren. Zo verschenen aan het einde van de 16de eeuw 'kostuumboeken' die – eerst geïllustreerd met houtsneden en later met gravures – pretenderen een compleet overzicht te geven van de kostuumgeschiedenis. De meeste begonnen met de kleding van de Grieken en de Romeinen, voor zover toen bekend. Uit inventarissen blijkt, dat schilders deze kostuumboeken in hun bezit hadden en voor voorbeelden raadpleegden.

Vaak werd het 'antieke' aspect op een eigentijdse wijze geïnterpreteerd. Wanneer Rembrandt 'een tronie antycks' wilde maken, zette hij de figuur een 16de-eeuwse baret op naar de mode van 100 jaar voor zijn tijd. Ook pijlkokers, bogen en schilden behoorden tot de onontbeerlijke attributen waarmee men zich graag als mythologische figuur liet afbeelden. 'Antique' betekende in de 17de eeuw namelijk niet per definitie 'Romeinsch', zoals Gerard de Laïresse uitlegt in zijn Groot Schilderboek van 1712.

Vanaf het begin van de 18de eeuw is het gebruikelijk geworden geplooid stoffen als achtergrond van historiestukken en gedrapeerde japonnen met extreem diep décolleté in de portretkunst af te beelden. En, zoals de Laïresse duidelijk aangeeft 'geheel niet met de mode overeenkomende'. Het zou nog tot het derde kwart van de 18de eeuw duren voordat de eerste tekenen van het 'echte' neo-klassicisme zich manifesteren.

Opgravingen

Al in 1709 stootte men bij graafwerkzaamheden in de omgeving van de Vesuvius op antieke resten diep onder de grond, die later zouden blijken deel uit te maken van het antieke Herculaneum. Tot dan toe kende men uit de Oudheid alleen

een aantal grote monumenten, paleizen, thermen, stadsmuren en aquaducten; nu kwam de particuliere wooncultuur voor het eerst aan het licht. In 1738 begonnen de opgravingen in Herculaneum, 10 jaar later in Pompei. (Satricum moest nog tot 1896 wachten voordat het ontdekt werd). Voor de rijke jonge mannen, die Italië aandeden in het kader van hun 'Grand Tour' werden de opgravingen een vast onderdeel van hun reis. In Paestum werden de Griekse tempels ontdekt; de belangstelling voor de Griekse en Romeinse cultuur nam hand over hand toe – de 'gusto antico' was geboren. In Frankrijk, dat op modegebied een voortrekkersrol had, bloeide in de tweede helft van de 18de eeuw het neo-klassicisme op.

'À la Grecque'

In haar memoires gaat de beroemde 18de eeuwse schilderes Marie-Louise Elisabeth Vigée-Lebrun (1755-1842) uitgebreid in op een *déjeuner 'à la grecque'* dat zij in 1782 aan een tiental vrienden aanbood. De Comte de Paris – een van haar gastenverzorgde de aankleding door de gastvrouw uit zijn grote verzameling Etruskische vazen te laten kiezen. De vrouwelijke gasten werden bij binnenkomst gekapt en gekleed 'en véritables Athéniennes'. Eén van de mannelijke gasten werd ontdaan van zijn haarpoeder, van de krullen aan weerszijden van zijn gezicht en kreeg een lauwerkrans op zijn hoofd. Vigée-Lebrun was snel verkleed: 'aangezien ik altijd witte jurken draag in een tuniekmodel, die men tegenwoordig blouses noemt, hoef ik alleen maar een sluier en een bloemenkrans op mijn hoofd te doen'. Het diner werd afgesloten met een taart met honing en druiven uit Corinthië en een aantal odes van Anacréon, voorgedragen door een van de aanwezige heren. De Comte de Vaudreuil had zó genoten van het diner 'à

la grecque', dat hij overal gewag maakte van het nieuwe idee. Uiteindelijk werd er in Versailles en zelfs in Rome, Wenen en St. Petersburg over gesproken. Dit is niet verwonderlijk, want in 1782, het jaar waarin het diner plaatsvond, kleedden de dames van het Ancien Régime zich nog in 'robes à la française' met enorm brede rokken en hoge, ingewikkelde kapsels gepoederd met tarwemeel. De heren droegen geborduurde pakken met dito vesten en zijden kousen en schoenen met glinsterende gespen (afb. 1).

Afb. 1 F.-H. Drouais, *Comte de Vaudreuil*, National Gallery, London

De Revolutie

De Franse revolutie maakte een einde aan deze mode en met de opkomst van de nieuwe orde groeide de belangstelling voor de klassieke oudheid. De classicistische historieschilder Jacques-Louis David (1748-1825), die geruime tijd in Italië had doorgebracht, kreeg in 1792 de opdracht om een nieuwe, republikeinse kleding te ontwerpen. Hij liet zich hierbij inspireren door de Oudheid. Zijn ontwerp voor een

volksvertegenwoordiger (afb. 2) werd een eclectisch geheel met een tuniek, die David ook voorstelde als dracht voor alle burgers. Verder strakke kousen, Romeinse laarzen en een cape die 'à l'antique' schuin over de schouder sloot.

Afb. 2 J.-L. David, *Le représentant du peuple en fonction*, 1794, Musée Carnavalet, Parijs

David had met zijn klassieke vormentaal in de officiële kleding duidelijk de toon gezet en de mode sloot hier al snel op aan. Tijdens het revolutionaire bewind van het Directoire (1795-1799) zou de mode geheel in het teken staan van een ware 'anticomanie'. De toonaangevende vrouw in die dagen was Madame Tallien. Zij baarde opzien met haar dunne linnen of zelfs half doorschijnende katoenen mousseline jurken (à la Romaine, à la Flore, à la Cérés, à la Minerve of à la Omphale) en haar blote armen en eenvoudige kapsels. Op een feest verscheen zij in een effen japon van India (katoen) mousseline, gedrapeerd op de antieke manier en op de schouders gesloten door twee cameeën; een gouden ceintuur om haar middel, die eveneens

sloot met een camee. Haar haar, glanzend zwart, was kort en gekruld rond het hoofd, op de manier die men toen à la Titus noemde; over haar bleke en mooi gevormde schouders had zij een superbe rode kasjmir sjaal gedrapeerd (Memoires van Duchesse d'Abrantès, 1796).

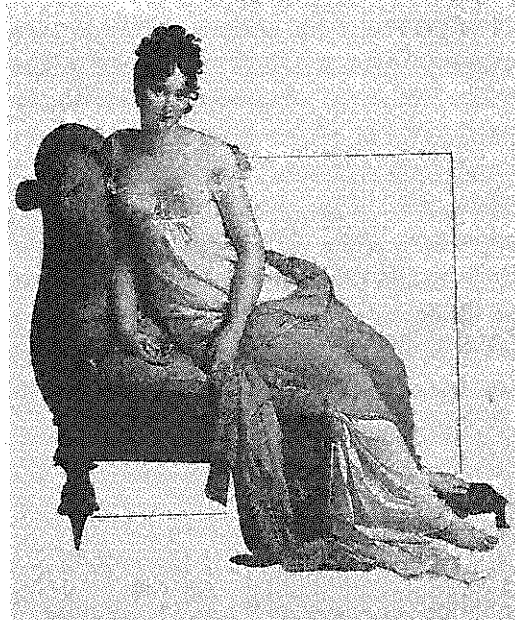
Afb. 3 *Journal des Dames et des Modes*, 4-3-1798

Een modeprent uit het *Journal des Dames et des Modes* werd volgens het onderschrift naar het leven getekend op de Boulevard des Capucines in Parijs. De modieuze 'élégante' met Tituskapsel draagt een jurk waarvan de rok 'à l'antique' is opgetild zodat de linten van de klassieke 'cothurnes' rond de enkels zichtbaar werden.

Maar het allerbelangrijkste achtte men toch de plooiwal, die de valling van de stof bij antieke beelden moest volgen. De meeste van deze beelden waren onge-

schoeid en er is één vrouw geweest die het aandurfde om die antieke idee door te voeren. Dat was Madame Juliette Récamier (afb. 4), die vanaf 1798 salon hield. Zij liet zich blootsvoets portretteren

en shockeerde hiermee de nieuwe beau monde van Parijs.

Afb. 4 J.-L. David, *Madame Récamier*, Musée du Louvre, Parijs

Na de veldtocht van de veelbelovende generaal Bonaparte in Egypte (1798) werden Griekenland en Rome tijdelijk verdrongen door een Egyptische rage met tulbanden, krokodillen en piramides. Maar dit is slechts van korte duur...

Napoleon en het Empire

Na zijn staatsgreep in 1799 had Napoleon Bonaparte grote plannen voor zichzelf en het Franse volk en hij liet zich daarom maar al te graag inspireren door de vormtaal van het Romeinse keizerrijk. Vanaf 1802 werden de ambtskostuums bij decreet vastgelegd en vanaf 1804 werden de staatsiekostuums van de keizer en zijn hof bepaald – het neo-klassicisme viert hoogtij.

Het hoogtepunt van de neo-klassicistische mode was de kroning van Napoleon en Joséphine de Beauharnais in 1804. De schilder Jean-Baptiste Isabey ontwierp de kostuums voor dit spektakel.

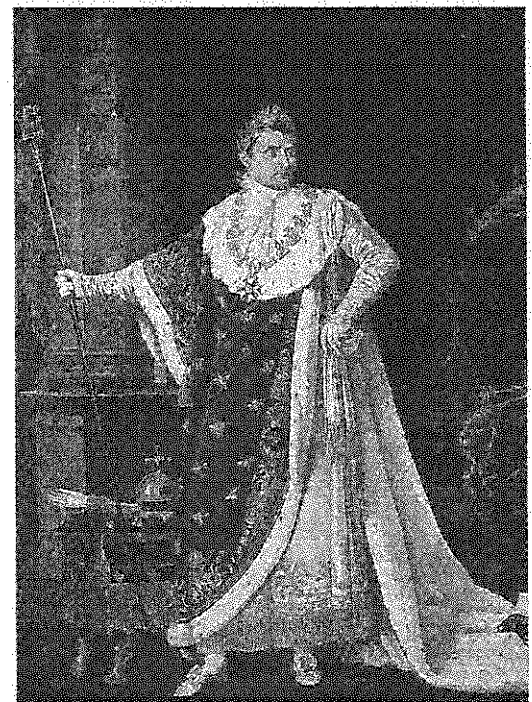
Afb. 5 *Costumes Parisiens*, no. 237, 1800, Palais Galliera, Parijs

Bij het 'Grand Habillement' voor de keizerin (afb. 6) hoorde een losse hofsleep, die toen in het hofceremonieel werd geïntroduceerd en daar tot het begin van de 20ste eeuw deel van zou uitmaken. Napoleons gouden lauwerkrans, de schuin omgeslagen mantel en de patronen van het goudborduursel spreken voor zich (afb. 7) Deze klassieke uitspatting werkte nog even na maar vanaf 1808 was de klassieke invloed op het modebeeld tanende.

B.M. du Mortier <

Afb. 6 J.-L. David, *L'impératrice Joséphine* (detail), Musée du Louvre, Parijs

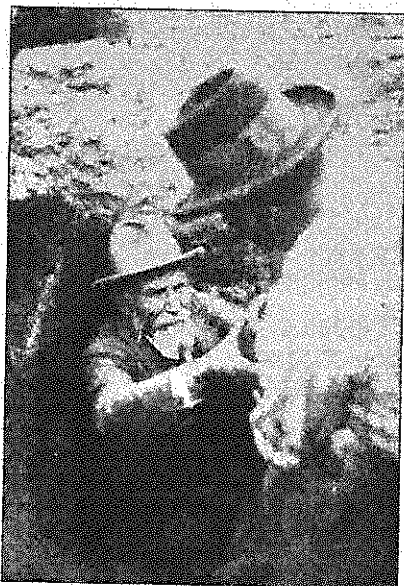
Afb. 7 R. Lefèvre, *l'Empereur Napoléon en costume de sacre*, Musée de la Legion d'Honneur, Parijs

SATRICANEN UIT DE KLEREN

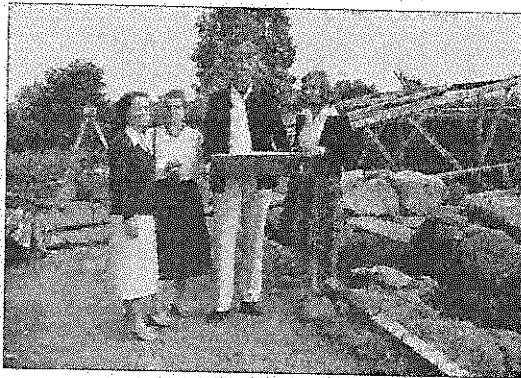
De zomers in Satricum zijn lang, heet en stoffig. Heeft dat invloed op het modebeeld?

Het zal niemand zijn ontgaan. De wereld om ons heen wordt steeds vaker geregeerd door het uiterlijk. Inhoud is ondergeschikt aan de verpakking. Het draait vrijwel alleen nog om: wie draagt wat, waar en wanneer? Is het dus niet interessant om te weten of dat ook voor de Satricaanse graafploegen geldt? In hoeverre zijn de regels van het modespel doorgedrongen tot het selecte groepje mensen dat jaarlijks afreist naar Borgo le Ferriere om daar hun zomer te wijden aan de onthulling van de geheimen van de antieke stad Satricum? Zijn zij slaven van het heersende modebeeld of zetten zij hun eigen trends?

Zoals bekend, beginnen de opgravingen van Satricum in de nadagen van de negentiende eeuw. Vanuit het Museo di Villa Giulia wordt een aantal campagnes besteed aan het blootleggen van de resten van de monumentale tempel, gewijd aan de godin Mater Matuta. Die Italiaanse opgravingen werden gefinancierd met geld van particulieren, die meestal ook de opgraving leidden. Archeologie was toen, waarschijnlijk nog onder invloed van de Duitse *Bildung*-traditie, een vak voor de elite. En de kleding weerspiegelde dat.

Op foto's van de opgravingen uit die tijd zien we heren in keurige pakken, inclusief hoge hoed en wandelstok, die de werkzaamheden vanaf de zijlijn gadeslaan. Veel fysieke inspanning zullen zij niet geleverd hebben, het waren vooral de arbeiders die zich in het zweet werkten. Bij interessante vondsten zullen de hoge heren ongetwijfeld toegesneld zijn. Pas nadat al het zware werk was verzet, begonnen hun werkzaamheden: het tekenen van de tempelresten en catalogiseren van de gevonden voorwerpen.

In de jaren zeventig gingen zowel de dames als de heren nog steeds keurig gekleed.

Frappant is dat de Nederlandse opgravingen op de Satricaanse akropolis in de jaren zeventig ook begonnen met de schoonmaak van de tempelresten. Zelfs hun kleding vertoont enige overeenkomsten met de garderobe van hun Italiaanse voorgangers. Op foto's zien we heren gestoken in keurige jasjes, en dames in nette blouses met degelijke plooirok. Dit modebeeld zou al gauw totaal veranderen. En hoe.

In het begin van de jaren tachtig diende zich een gloednieuwe trend in Satricum: de trend van het vlees. Zo veel mogelijk vlees. Kleding bleef beperkt tot korte

<< *Opgraven in net kostuum en met keurige hoed in de 19de eeuw.*

broekjes en bikini's. Tien jaar later is er wat minder bloot op het veld te zien. Zeg maar behoudend bloot. Maar om nou te zeggen dat iedereen er gekleed bij loopt op het veld...

Praktische verklaringen voor het bescheiden bloot zijn er genoeg. Allereerst ligt dat aan de vroege Satricaanse ochtenden. Als je 's ochtends om half zes bij dag en dauw uit je zoveelste REM-slaap wordt gerukt, is kleding niet bepaald de eerste prioriteit. Want je bent nog moe, het is nog donker, niet al te warm en ook nog eens behoorlijk vochtig. Je pakt dus wat je de vorige avond in zwaar vermoede staat hebt uitgeschopt en trekt dit weer aan. Aankleden? Dat was toch juist niet de trend in Satricum? Dat is waar, maar tot het ontbijt nodigen de omstandigheden nog niet uit tot uitkleden. Vooral vanwege nare vliegende prikbeesten die in de ochtenduren met z'n honderden op de acropolis rondzwermen. Ze hebben het gemunt op onbedekte armen, oren en vooral enkels. Het is dus verstandig om tot het moment dat de felle zon het ongedierte diep in de aarde teruggedrijft zoveel mogelijk van je lichaam bedekt te houden. Zwellingen en ijlkoortsen zijn anders het ultieme gevolg. Maar, zo tegen half negen, wanneer het tijd is voor ontbijt en de zon al aardig begint te branden, worden de eerste kledinglagen al voorzichtig van het lichaam gepeld. De temperatuur loopt in de loop van de ochtend op tot wel veertig graden. Daarbij komen nog eens een wolkenloze hemel en er staat geen zuchtje wind. Vanaf het ontbijt wordt het te warm voor kleding. De wind heeft gelukkig wel de neiging om tegen elf uur enigszins op te steken: een verademing. Maar wie een meter diep in zijn put net dat tegelpakket aan het schoon peuteren is, merkt van die ver-koelende geneugten bitter weinig. Op-nieuw is dan de enige remedie: kleren uit en verder graven in bikini.

Een andere factor die de mode in Satricum bepaalt, is het ontbreken van fatsoenlijke wasgelegenheden. In het tot opgravingshuis omgetoverde schoolgebouw kan, ondanks de loodgieterskwaliteiten van

Marijke Gnade, alleen koud gedoucht worden. Nu is een koude douche na een zware dag in het veld helemaal zo gek nog niet, integendeel.

Kleren uit en graven in bikini.

Maar het wassen van kleren met koud water is een heel ander verhaal. Er moet eerst water gekookt, en dan handmatig geschrobd en geboend worden. Het resultaat valt nogal eens tegen. Je blijft je verbazen over de hoeveelheid vuil die op zo'n dag op je lijf en kleding blijft plakken. En om je siësta aan boenen en schrobben te besteden terwijl er verleidelijke hangmatten hangen met jouw naam erop...

Helaas zijn we nog niet zo close met de inheemse bevolking dat de lokale Italiaanse mama's onze kleren in een sopje willen zetten. Gevolg is dat vaak een hele campagne wordt gedaan met een enkel graafoutfitje. Proper en aantrekkelijk is anders. Maar in Satricum geldt de ongeschreven regel: het maakt niet uit als je stinkt, als iedereen maar stinkt. Natuurlijk wel binnen de grenzen van

redelijkheid en menselijke verdraagzaamheid. Op het moment dat alleen nog steekvliegen en de opgravingshond Akko in je buurt durven te komen, wordt het hoog tijd om een middagdutje op te offeren aan een teil en borstel.

Aan de trend van het bloot kleeft een groot nadeel: je kunt verbranden. On-bedeekte lichaamsdelen zijn voor de zon net zulke aantrekkelijke doelwitten als ze eerder op de dag voor de vliegende verschrikkingen zijn. Het antwoord op deze bedreiging is: gebruik liters en liters factor 20. In elk geval gedurende de eerste weken. Hoe langer de campagne duurt, des te lager de factor van de zonnebrand. Een enkele moedige ziel durft het op een goed moment aan zich onbesmeerd op het veld te begeven. Een hoop diep gebruinde lijven is het resultaat.

Ook gekleed in slechts een bikini weet men de opgravingsuitrusting op te bergen.

Een ander probleem is: waar stop je je opgravingsuitrusting als je geen broekzakken hebt? Maar opgravers zijn creatief. Hele tekensets, driehoekskrabbers en ander

graaf- en krabgerei verdwijnen achter bikinibandjes en onder baseballpetjes. Je moet er maar op komen.

Hoofddekseis in Satricum zijn een verhaal apart. Het hoofd moet zoveel mogelijk beschermd worden tegen de felle zon. Hoeveel een lichaam ook kan hebben, hersenen worden over het algemeen liever niet langzaam aan de kook gebracht. Een zonnesteek ligt altijd op de loer. Het assortiment hoofddekseis is door de jaren heen fiks uitgebreid. Naast traditionele strohoeden, vishoedjes en honkbalpetten zijn de laatste jaren ook bandana's en hoofddoekjes populair. Een tot tulband omgetoverd T-shirt is geen zeldzaamheid meer. De eerste *burka's* en *chadors* zijn nog niet gesignaleerd.

Een tulband is in Satricum niet ongewoon.

Wat zal de toekomst brengen? Niemand kan het met zekerheid zeggen. Maar gezien de constante factoren zon en hitte lijkt het onwaarschijnlijk dat de trend van het vlees in de nabije toekomst tot het verleden zal behoren. Flessen zonnebrand, petten, hoeden en doekjes, bruine lijven en geschokte Italiaanse dorpsinwoners zullen altijd het beeld van de Satricum-campagnes bepalen. (En zo kunnen we, stiekem, een beetje toegeven aan dat exhibitionistje dat in ieder mens schuilt)

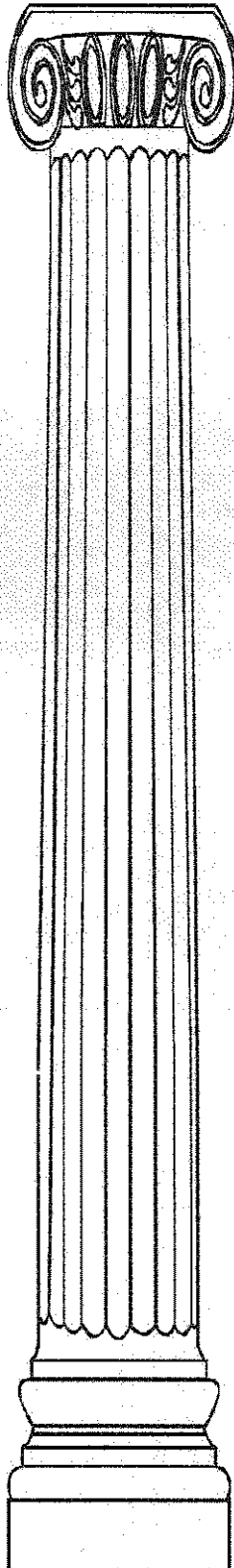
Benjamin Rous ◀

COLUMN

Modezakdoek

Je hebt twee soorten geweven kleding: genaaide en gedrapeerde. Bij genaaide horen knopen, bij gedrapeerde horen spelden. Als ik wil uitleggen wat de Griekse kledingstukken waren, dan gebruik ik geen plaatjes maar mijn zakdoek. Die zit altijd keurig plat in vierkantjes gevouwen, zoals ik hem schoon in de la aantrof, in mijn rechterbroekzak. (Ik las ooit in Donna Tartt's *Secret History* dat een negatief personage dat ook deed, meticulously is geloof ik het woord dat ze gebruikte, en ik betrapte me op de gedachte: 'Nou, wat is daar mis mee?'.)

Goed, ik pak die zakdoek, spreid hem uit op tafel, klap het bovenste eenderde om naar me toe, pak hem op, vouw hem dubbel met de overslag naar buiten en houd hem omhoog bij de vouw, met mijn vingers op de twee plaatsen waar een fibula moet komen. Tussen mijn vingers zit het hoofdgat, buiten mijn vingers de armgaten. Klaar is de jongemeisjes-dracht, de peplos. Eén kant hangt dus open. Je kon de open kant afspelden, maar dat gebeurde niet altijd: denk maar aan de Atheense grafstèle van het kleine meisje met het bijoutheriedoosje; en je begrijpt meteen ook de verrukte uitroep van een koorlid in *Aristo-phanes'* *Kikkers* dat er zojuist in de optocht een tepel bloot kwam.

De chiton is ingewikkelder: ik maak een niet al te brede horizontale plooi in het midden van mijn uitgespreide zakdoek en leg de dubbelgenomen stof naar beneden geklapt over de enkele stof heen. Dan maak ik een koker van mijn zakdoek en leg uit dat de twee stotende randen aan elkaar genaaid werden, en dat er een gordel werd gedragen onder de overslag. Dan spreid ik mijn armen uit om te laten zien hoe breed die koker moest zijn, en om uit te leggen dat er knoopjes boven op de armen moesten komen. Je kreeg dus vleugelmouwen, en je moet er toch niet aan denken dat je met zo'n chiton aan iets achter uit het keukenkastje moest pakken: je mouw veegt alles wat vooraan staat van de plank.

De laatste vorm die ik met mijn zakdoek maak, leg ik niet van tevoren uit. Ik spreid hem uit op tafel, vouw hem diagonaal doormidden en leg hem met de recht gebleven hoek naar me toe op tafel. Ik vouw die rechte hoek tot de bovenvouw, en vouw daar de twee scherpe hoeken van links en rechts overheen, neem die drie punten tussen duim en wijsvinger, houd hem omhoog met die over elkaar gevouwen punten naar het publiek toe en zeg dat daar een luierspeld hoort. Het publiek is steevast vertederd en de les of lezing gaat in een prettige stemming verder.

NIEUWS VAN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM

De eerste taak van de Stichting is, zoals blijkt uit de officiële naam, het in stand houden van een studiecentrum in Satricum en omstreken. Op dit moment is de Stichting verantwoordelijk voor een woning die gehuurd wordt in Campoverde en de 'dispensa', waarin ons magazijn is ondergebracht. In het vorige Stichtingsnieuws deden wij een oproep aan iedere vriend van Satricum om eens te denken of er niet nog een aardige oom met een goedlopend bedrijf te bedenken is die wij zouden kunnen benaderen als sponsor. Tot op heden heeft deze oproep nog geen reacties opgeleverd. Hoewel de huur maar € 3000 per jaar bedraagt, komt voor de Stichting toch het einde in zicht, als er geen steun gevonden wordt.

De tweede taak van de Stichting is het uitgeven van boekjes; dit levert gelukkig wel wat op: deze zomer werd er tijdens de campagne voor meer dan € 700 verkocht. Ook op de Satricumdag zijn er nog altijd belangstellenden, een paar bestellingen via de boekhandel en de verkoop bij Adriano in Le Ferriere vullen onze kas aan.

Het bestuur heeft tijdens de laatste vergadering besloten het jubileumnummer van 25 jaar Satricum, dat overal goed ontvangen is, in het Italiaans uit te brengen, zodat we volgend jaar weer iets nieuws in de aanbieding hebben.

Ook voor nieuwe deeltjes van de serie Satricana zijn er ideeën. Maar voordat we deze gaan uitvoeren, moeten we de ontwikkelingen in Satricum afwachten. Als alle grootse plannen voor het archeologische park annex opgravings- en restauratieschool daar doorgaan, zal er veel veranderen. Niet alleen dat er meer klanten zullen komen voor onze publicaties, ook de huisvestingsmogelijkheden zouden dan kunnen veranderen.

Totdat we meer duidelijkheid hebben over de ontwikkelingen in Satricum gaan we door met ons werk, hopelijk met de steun van onze donateurs. Iedere vriend van Satricum die iets extra's wil doen, kan een donatie overmaken op giro 5261529 t.n.v. de stichting NSL te Tonden, desgewenst geormerkt (huur studiecentrum, vertaling jubileumnummer, algemeen). Bij voorbaat dank!

Barbara Heldring <
directeur

OVER DE AUTEURS

Prof. Dr. Jaap M. Hemelrijk is emeritus hoogleraar klassieke archeologie aan de Universiteit van Amsterdam

Drs. Bianca M. du Mortier is conservator kostuum in het Rijksmuseum, Amsterdam.

Benjamin Rous is student klassieke archeologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Dé Steures is leraar klassieke talen in Lisse. Hij is sinds 1980 als medewerker en auteur verbonden aan het Satricumproject.

VERSLAG UITSTAPJE OP 17 MEI

Het uitje voor leden van de vereniging Vrienden van Satricum op 17 mei j.l. heeft georganiseerd in Den Haag was een groot succes. Ondanks het vroege uur, 10.00 uur verzamelen, kende het uitstapje 16 enthousiaste deelnemers. Onder leiding van gemeentelijk archeologe Corien Bakker (tevens oud-Satricumganger!) konden we na een natte, maar zeer interessante stadswandeling namen we een kijkje in de depots van de gemeentelijke archeologische dienst. Na een gezellige Italiaanse lunch zijn wij uiteen gegaan, de een naar familie of naar huis, anderen nog naar het museum. Wij willen Corien Bakker nogmaals hartelijk danken voor haar gastvrijheid!

Het bestuur <